

శాతవాహనులు

ఆంధ్ర దేశ రాజకీయ చరిత్ర శాతవాహనులతో ప్రారంభమైంది. వీరు బ్రాహ్మణులు అయినప్పటికీ రాజకీయంగా సమర్థవంతంగా పరిపాలించడమే కాకుండా ఆర్థికంగా, సామాజికంగా, సాంస్కృతికంగా ఆంధ్రదేశ ఔన్నత్యానికి కృషి చేసారు

శాతవాహనుల చరిత్రను పునర్నిర్మించడానికి రెండు రకాలైన ఆధారాలు లభిస్తున్నాయి.

1. పురావస్తు ఆధారాలు
2. సాహిత్య ఆధారాలు

పురావస్తు ఆధారాలు

అనేక శాసనాలు శాతవాహనుల రాజకీయ, సాంస్కృతిక చరిత్రను వివరిస్తున్నాయి. దేవి నాగానిక వేయించిన నానాఘాట్ శాసనం ఆమె భర్త మొదటి శాతకర్ణి విజయాలను వివరిస్తుంది. గౌతమీ బాలశ్రీ వేయించిన నాసిక్ శాసనం గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి విజయాలను, వివిధ బిరుదులను తెలుపుతుంది. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి వేయించిన కార్లే శాసనం, వాశిష్ఠీపుత్ర పులోమావి/ రెండో పులోమావి వేయించిన అమరావతి శాసనం, యజ్ఞశ్రీ శాతకర్ణి వేయించిన చినగంజాం శాసనం, మూడో పులోమావి కాలంలో వేసిన మ్యకదోని శాసనాలు శాతవాహనుల చరిత్రను వివరిస్తున్నాయి. ఇవే కాకుండా వారి సమకాలీన పాలకుల శాసనాల్లో కూడా అనేక ఆధారాలు లభిస్తున్నాయి. అశోకుడి 13వ శిలాశాసనం, ఎర్రగుడి శాసనాలు, ఖారవేలుడి హతిగుంఫా శాసనం, చస్తనుడి అంధే శాసనం, రుద్రదాముని జునాగఢ్ శాసనాల్లో కూడా అనేక ఆధారాలు లభిస్తున్నాయి.

శాతవాహనుల కాలంలో సీసం-రాగితో

తయారుచేసిన **ఫోటన్** నాణేలతోపాటు అనేక రోమన్

నాణేలు, **జోగల్ తంబి** నాణేలు నాటి ఆర్థిక, మత పరిస్థితులను

వివరిస్తున్నాయి. **శాద్వాహణ శ్రీముఖ** పేరుతో ఉన్న నాణేలు కరీంనగర్

జిల్లాలోని కోటిలింగాల, మునులగుట్ట ప్రదేశాల్లో లభించాయి. నహపాణుడిని ఓడించి

గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి పునర్ముద్రించిన జోగల్ తంబి నాణేలు మహారాష్ట్ర ప్రాంతంలో లభించాయి.

రెండో పులోమావి వేయించిన **ఓడ బొమ్మ నాణేలు**, యజ్ఞశ్రీ శాతకర్ణి

వేయించిన **తెరచాప ఓడబొమ్మ నాణేలు** నాటి నౌకా వాణిజ్య అభివృద్ధి, ఆర్థిక అభివృద్ధిని

తెలియజేస్తున్నాయి. శాతవాహనుల కాలంనాటి ప్రధాన బంగారు నాణెం **సువర్ణం** కాగా నాటి

వెండి నాణెం **కర్ణాపణం**.

నాడు ఒక సువర్ణం 35 కర్ణాపణాలతో సమానమని

తెలుస్తోంది. శాతవాహన రాజు అపీలకుని నాణెం

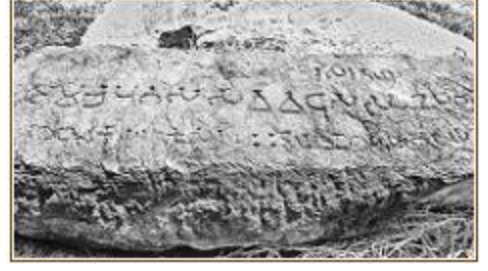
చత్తీస్‌గఢ్ ప్రాంతంలో లభించింది. నాటి కట్టడాల్లో

ముఖ్యమైన అమరావతి, భట్టిప్రోలు, జగ్గయ్యపేట,

శాలిహుండం లాంటి స్తూప, చైత్య విహారాలు శాతవాహన కాలం నాటి వాస్తవ, కళారంగాల

అభివృద్ధిని తెలియజేస్తున్నాయి. కోటిలింగాల ప్రాంతంలో బట్టి ఇటుకలతో నిర్మించిన బావులు

బయల్పడినవి.

లిఖిత/ వాఙ్మయ/ సాహిత్య ఆధారాలు

శాతవాహనుల చరిత్రను తెలియజేస్తూ అనేక రచనలు వెలువడ్డాయి. పురాణాలు, జైన,

బౌద్ధ సాహిత్యం, విదేశీయుల రచనలు అనేకం శాతవాహనుల గురించి

వివరిస్తున్నాయి. **మత్స్యపురాణం** 30 మంది శాతవాహన చక్రవర్తులు 400

సంవత్సరాలు ఆంధ్ర దేశాన్ని పాలించారని వివరిస్తుంది. ప్రాకృత భాషలో

హాలుడు రచించిన **గాథాసప్తశతి**, గుణాధ్యక్షుడు రచించిన **బృహత్ కథ**,

శాతవాహన కాలంనాటి ఆర్థిక, సాంఘిక, సాంస్కృతిక, మత పరిస్థితులను

వివరిస్తున్నాయి. శాతవాహనుల సాంఘిక, మత పరిస్థితులు

తెలుసుకోవడానికి ఉన్న ప్రధాన ఆధారం **గాథాసప్తశతి**, శర్వవర్మ సంస్కృత

భాషలో రచించిన **కాతంత్ర వ్యాకరణం**, కుతూహలుడి రచన - **లీలావతి పరిణయం**,

సోమదేవసూరి రచించిన **కథా సరిత్సాగరం** నాటి ప్రధాన సాహిత్య ఆధారాలు. ఇవే కాకుండా

విదేశీయులు, గ్రీకు నావికులు, రచయితలు రచించిన గ్రంథాలు కూడా ఎంతో విలువైన

సమాచారాన్ని అందిస్తున్నాయి. **ప్లినీ** రచించిన **నేచురల్ హిస్టరీ**, టాలమీ గ్రంథం **జాగ్రఫీ**, పేరు

తెలియని గ్రీకు నావికుడు రాసిన **పెరిప్లస్ ఆఫ్ ది ఎరిత్రియన్ సీ** గ్రంథాలు కూడా ఎంతో

సమాచారాన్ని ఇస్తున్నాయి.

శాతవాహనుల జన్మస్థలం, రాజధానులపై ఉన్న భిన్నాభిప్రాయాలు

శాతవాహనుల జన్మస్థలం, రాజధానులపై చరిత్రకారుల మధ్య భిన్నాభిప్రాయాలు

ఉన్నాయి. శాసన, సాహిత్య ఆధారాలను అనుసరించి శాతవాహనులు ఆంధ్రులని అనేకమంది చరిత్రకారులు చెప్పారు. ముఖ్యంగా స్మిత్, రాప్సన్; భండార్కర్, గుత్తి వెంకటరావు, నేలటూరి వెంకట రామయ్య, మల్లంపల్లి సోమశేఖర శర్మ... వీరంతా శాతవాహనులు ఆంధ్రులు అనే అభిప్రాయాన్ని వెల్లడించారు. 'శాతవాహనులు ఆంధ్రులకు భృత్యులు' అని భండార్కర్ పేర్కొన్నాడు. కానీ, శ్రీనివాస అయ్యంగార్, పుసాల్యర్ లాంటి చరిత్రకారులు శాతవాహనులు మహారాష్ట్రులు అని పేర్కొన్నారు. సుక్తాంకర్ లాంటి చరిత్రకారులు మాత్రం శాతవాహనులను కన్నడిగులు అన్నారు. వి.వి.మిరాసి అనే చరిత్రకారుడు శాతవాహనుల జన్మస్థలం విదర్భ అని తెలిపాడు. అయితే పురావస్తు, సాహిత్య ఆధారాలను అనుసరించి చాలామంది చరిత్రకారుల అభిప్రాయం ప్రకారం శాతవాహనులు ఆంధ్రులే. ఇక రాజధాని విషయంలో కూడా అనేక భిన్నాభిప్రాయాలు వ్యక్తమయ్యాయి. బార్నెట్, బర్డెస్, స్మిత్ లాంటి చరిత్రకారులు శాతవాహనుల తొలి రాజధాని కృష్ణాజిల్లాలోని శ్రీకాకుళం అని పేర్కొన్నారు. ఆర్.జి.భండార్కర్ ధాన్యకటకాన్ని శాతవాహనుల రాజధాని అని వివరించాడు. రాయ్ చౌదరి ప్రకారం శాతవాహనుల రాజధాని విజయవాడ. కానీ జైన వాఙ్మయం ప్రకారం శాతవాహనుల తొలి రాజధాని ప్రతిష్ఠానపురం లేదా పైరాన్. ఆధునిక చరిత్రకారులు కొందరు శాతవాహనుల తొలి రాజధాని కోటిలింగాల అని పేర్కొంటున్నారు. ఈ భిన్నాభిప్రాయాలను పరిశీలించిన తర్వాత అత్యధికులు శాతవాహనుల తొలి రాజధాని నేటి మహారాష్ట్రలోని పైరాన్ లేదా ప్రతిష్ఠానపురం అని, మలి రాజధాని అమరావతి లేదా ధాన్యకటకం (గుంటూరు జిల్లా, ఆంధ్రప్రదేశ్) అని అంగీకరిస్తున్నారు. శాతవాహనుల పరిపాలన ప్రారంభకాలం గురించి కూడా భిన్న అభిప్రాయాలు వ్యక్తం చేస్తున్నారు. బి.ఎస్.ఎల్.హనుమంతరావు శ్రీముఖుడి పాలన క్రీ.పూ.271లో ప్రారంభమైనట్లు పేర్కొనగా, బుష్లార్, ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం లాంటి చరిత్రకారులు క్రీ.శ.225లో ప్రారంభమైనట్లుగా పేర్కొన్నారు.

శాతవాహనులు బ్రాహ్మణ కులానికి చెందినవారు. వైదిక మతస్తులు. ఆంధ్ర అనేది జాతి శబ్దం కాగా, శాతవాహన అనేది వంశ నామం. శాతవాహనుల పాలన శ్రీముఖుడితో ప్రారంభం కాగా, చివరి శాతవాహన రాజు మూడో పులోమావితో వంశం అంతరించింది.

శ్రీముఖుడు: శాతవాహన వంశ మూలపురుషుడు శ్రీముఖుడు.

ఇతడిని **బ్రహ్మాండ పురాణం** సింధ్రకుడు అని, **విష్ణుపురాణం** బలిపుచ్చక

అని, **మత్స్యపురాణం** సిమకుడు అని, 'భాగవత పురాణం' బలి అని పేర్కొంటున్నాయి. ఇతడు క్రీ.పూ.271 నుంచి 248 వరకు పరిపాలించినట్లు బీఎస్ఎల్

హనుమంతరావు పేర్కొన్నారు. 23 సంవత్సరాలు పాలన

చేశాడు. తన కుమారుడు మొదటి శాతకర్ణికి మహారథి

త్రణక్షేరో కుమార్తె నాగానికతో వివాహం

జరిపించాడు. 'శాద్వాహణ' పేరుతో ముద్రించిన నాణేలు కరీంనగర్ జిల్లాలోని కోటిలింగాల,

మెదక్ జిల్లాలోని కొండాపూర్ ప్రాంతాల్లో లభించాయి. శ్రీముఖుడు తొలుత జైనమతాభిమాని.

కొరవి గోపరాజు రచించిన **సింహాసన ద్వాత్రంశిక** గ్రంథం శ్రీముఖుడు జైనుడని పేర్కొంది.

శ్రీముఖుడి కాలంలో కుంద కుందాచార్యుడు/కొండ కుందాచార్యుడు దిగంబర జైనాన్ని ప్రచారం చేశాడు.

కృష్ణ (లేదా) కన్త (248 - 230 BC)

శ్రీముఖుడి అనంతరం అతడి సోదరుడు కన్త రాజ్యానికి వచ్చాడు. ఇతడు మౌర్య చక్రవర్తి

అశోకుడికి సమకాలికుడు అని చరిత్రకారులు పేర్కొంటారు. కన్త నాసిక్‌లో శ్రమణులకు

గుహాలయాలు తవ్వించాడు. కన్తేరి గుహాలయాలు నిర్మించాడు. మాళ్వాను జయించిన తొలి

శాతవాహన చక్రవర్తి ఇతడే.

మొదటి శాతకర్ణి

తొలి శాతవాహన చక్రవర్తుల్లో గొప్పవాడు మొదటి శాతకర్ణి. ఇతడి విజయాలను

తెలుపుతూ ఇతడి భార్య దేవి నాగానిక నానాఘాట్ శాసనాన్ని వేయించింది. రెండు అశ్వమేధ

యాగాలు, ఒక రాజసూయ యాగం చేసిన శాతవాహన రాజు ఇతడే. మొదటి శాతకర్ణికి దక్షిణాపథపతి, అప్రతిహతచక్రబిరుదులున్నాయి. కళింగ పాలకుడు ఖారవేలుడు ఇతడిని ఓడించినట్లు హతిగుంఫా, గుంటుపల్లి శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. మొదటి శాతకర్ణిని పుష్యమిత్ర శుంగునికి సమకాలీనుడిగా పేర్కొంటారు. శ్రీముఖుడు, మొదటి శాతకర్ణి నాణేలపై ఉజ్జయిని ముద్ర ఉంది. మొదటి శాతకర్ణి తర్వాత పూర్ణోత్సంగుడు అనే రాజు పాలనకు వచ్చాడు.

రెండో శాతకర్ణి

ఆంధ్రదేశాన్ని అతి ఎక్కువకాలం అంటే 56 సంవత్సరాలు పాలించిన శాతవాహన చక్రవర్తి రెండో శాతకర్ణి. శక-శాతవాహన ఘర్షణలు ఇతడి కాలంలోనే ప్రారంభమయ్యాయి. ఇతడు మగధపై దండెత్తి సాంచీ స్థూప దక్షిణ ద్వారంపై శాసనం వేయించినట్లుగా యుగపురాణం పేర్కొంటుంది. ఇతడు పాటలీపుత్రాన్ని ఆక్రమించాడు. విదిశ, కళింగలను ఓడించాడు. ఇతడి కాలంనాటి శక-శాతవాహన ఘర్షణల గురించి పెరిప్లస్ ఆఫ్ ఎరిత్రియన్ సీ గ్రంథం వివరిస్తుంది. భిల్హా శాసనంలో పేర్కొన్న శాతవాహనరాజు రెండో శాతకర్ణి.

మొదటి పులోమావి

కణ్వ చక్రవర్తి సుశర్మను చంపి మగధను ఆక్రమించిన శాతవాహన రాజు మొదటి పులోమావి. (కానీ పురాణాల ప్రకారం శ్రీముఖుడే సుశర్మను చంపి మగధను ఆక్రమించాడు). మొదటి పులోమావినే కుంతల శాతకర్ణి అని కొందరు చరిత్రకారులు పేర్కొన్నారు. అయితే కుంతల శాతకర్ణి తర్వాత మొదటి పులోమావి పాలకుడయ్యాడని మరికొంతమంది చరిత్రకారుల అభిప్రాయం.

కుంతల శాతకర్ణి

కుంతల శాతకర్ణిని 13వ శాతవాహన చక్రవర్తిగా పేర్కొంటారు. ఇతడి ఆస్థానంలో

గుణాఢ్యుడు, శర్వవర్మ అనే పండితులు ఉండేవారు. గుణాఢ్యుడు పైశాచి ప్రాకృత భాషలో **బృహత్కథ**ను రచించగా, శర్వవర్మ సంస్కృత భాషలో **కాతంత్ర వ్యాకరణం** అనే గ్రంథాన్ని రచించాడు. సంస్కృత భాషకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చిన తొలి శాతవాహన చక్రవర్తి కుంతల శాతకర్ణి. ఇతడికి సంస్కృత భాష నేర్పడానికే శర్మవర్మ **కాతంత్ర వ్యాకరణం**ను రచించాడు. కుంతల శాతకర్ణి **కరిర్త** అనే కామక్రీడ ద్వారా భార్య మరణానికి కారకుడయ్యాడని ఏటుకూరి బలరామమూర్తి పేర్కొన్నారు. క్రీ.పూ.58లో శకులను ఓడించి ఉజ్జయినిని జయించి **విక్రమ శకం** ప్రారంభించిన విక్రమాదిత్యుడే కుంతల శాతకర్ణి అని **కాలకాచార్య కథానిక(జైన గ్రంథం)** పేర్కొంటుంది.

హాలుడు

శాతవాహన 17వ చక్రవర్తి హాలుడు. ఇతడు ప్రాకృత భాషలో గాథాసప్తశతి (సట్టసి) అనే గ్రంథాన్ని రచించాడు. ఇతడికి కవివత్సలుడు అనే బిరుదు ఉంది. హాలుడి వివాహం సింహళ రాకుమారితో సప్తగోదావరి (ద్రాక్షారామం)లో జరిగినట్లు కుతూహాలుడు రచించిన **లీలావతి పరిణయం** గ్రంథం వివరిస్తుంది. ఇతడు క్రీ.శ.7 నుంచి 12 వరకు (5 సంవత్సరాలు) పాలన చేశాడు. రాధను గురించి ప్రస్తావించిన తొలి వాఙ్మయం **గాథాసప్తశతి**.

గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి (క్రీ.శ.75 - 110)

శాతవాహన చక్రవర్తులందరిలోకి గొప్పవాడు గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి. ఇతడి విజయాలను వివరిస్తూ తల్లి గౌతమీ బాలశ్రీ **నాసిక్ శాసనాలు** వేయించింది. బాలశ్రీ నాసిక్ శాసనాన్ని తన మనుమడు వాసిష్ఠీపుత్ర పులోమావి 19వ పాలనా సంవత్సరంలో వేయించింది. ఈ శాసనంలో గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణిని ఆగమనిలయ, ఏకబ్రాహ్మణ, త్రిసముద్రతోయ పీతవాహన (త్రిసముద్రతోయ శాతవాహన), వర్ణాశ్రమ ధర్మోద్ధారక, క్షత్రియ దర్పమానమర్దన లాంటి బిరుదులతో ప్రస్తావించారు. క్షహరాట పాలకుడు (శకరాజు) నహపాణుడిని ఓడించి 'క్షహరాట వంశ నిరవశేషకర' బిరుదు పొందాడు. నహపాణుడి నాణేలను పునర్ముద్రించాడు. వాటినే **జోగల్తంబి** నాణేలు అంటారు. **నాసిక్ శాసనాన్ని** శివస్వామి, మహాగుప్తులు రచించారు. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణికి **తెనకటక స్వామి** అనే బిరుదు కూడా ఉంది. ఇతడి కాలంలోనే

రాజధానిని ప్రతిష్ఠానపురానికి మార్చారని తెలుస్తోంది. రుద్రదాముని చేతిలో గొతమీపుత్ర శాతకర్ణి ఓడిపోయినట్లుగా **జునాగడ్ శాసనం** పేర్కొంటుంది. తల్లి పేరును తన పేరు ముందు పెట్టుకున్న తొలి శాతవాహన రాజు ఇతడే. ఇతడు 23వ శాతవాహన రాజు.

వాసిష్ఠీపుత్ర పులోమావి (రెండో పులోమావి)

గొతమీపుత్ర శాతకర్ణి తర్వాత అతడి కుమారుడు రెండో పులోమావి 24వ శాతవాహన రాజుగా వచ్చాడు. నాసిక్ శాసనంలో ఇతడిని **దక్షిణా పథేశ్వరుడుగా** పేర్కొనడమైంది. **నవనగర స్వామి** అనే బిరుదు కూడా ఉంది. ఇతడు వేయించిన అమరావతి శాసనంలోనే తొలి తెలుగు పదం **నాగలు** ఉంది. ఓడ గుర్తు ఉన్న నాణేలను ముద్రించిన తొలి శాతవాహన రాజు కూడా ఇతడే. ఇతడి 19వ పాలనా సంవత్సరంలోనే ఇతడి నానమ్మ గొతమీ బాలాశ్రీ నాసిక్ శాసనాన్ని వేయించింది. ఈ శాసనాన్ని రచించినవారు శివస్వామి, మహాగుప్తులు. చస్తనుడు అనే పశ్చిమ క్షాత్రపురాజు (శకరాజు) రెండో పులోమావిని ఓడించి కథియవాడ్ ప్రాంతాన్ని ఆక్రమించినట్లు **అందే శాసనం** తెలియజేస్తుంది.

యజ్ఞశ్రీ శాతకర్ణి :

శాతవాహనులలో చివరి గొప్ప రాజు ఇతడే. ఇతని ఆస్థానంలోనే ఆచార్య నాగార్జునుడు ఉండేవాడు. నాగార్జున కొండ వద్ద నాగార్జునుని కోసం పారావతి విహారాన్ని నిర్మించాడు. బాణుడు తన హర్ష చరిత్రలో యజ్ఞశ్రీ శాతకర్ణిని “త్రిసముద్రాదీశ్వరుడు” అనే బిరుదుతో ప్రస్తావించాడు.

యజ్ఞశ్రీని పోసొండ సత్తాన్ గా వ్యవహరించారు

యజ్ఞశ్రీ అమరావతి స్థుపాన్ని నిర్మించి చలువరాయితో బుద్ధుని విగ్రహాన్ని నిర్మించాడు

ఇతను వేయించిన చినగంజాం శాసనంలో మోటుపల్లి రేవు ప్రస్తావన వుంది

మూడో పులమావి:

ఇతను చివరి శాతవాహన చక్రవర్తి

ఇతని కాలంలోనే మృకదోని శాసనం వేసారు

పాలనాంశాలు

శాతవాహనుల కాలంనాటి పాలనా విశేషాలను ఉన్నాఘర్ శాసనం వివరిస్తుంది. వీరు ఎక్కువగా మౌర్యుల పాలనా విధానాలనే అనుసరించారు.

కొటిల్కుని అర్థశాస్త్రం, మనుధర్మ శాస్త్రాల ఆధారంగా పాలన

కొనసాగించారు. సప్తాంగ సిద్ధాంతాన్ని అనుసరించారు. పితృస్వామిక, వంశ పారంపర్య రాచరిక విధానాన్ని పాటించారు. శాతవాహనులు తమ రాజ్యాన్ని ఆహారాలు (రాష్ట్రాలు), విషయాలు (జిల్లాలు), గ్రామాలుగా విభజించారు. సామంతరాజ్యాలు కూడా వీరి ఆధీనంలో ఉండేవి.

ఆహారానికి అధిపతి అమాత్యుడు. కేంద్రంలో రాజుకు పాలనలో సహాయపడటానికి మంత్రిమండలి, ఉద్యోగ బృందం ఉండేది. నాటి మంత్రిమండలిని రాజోద్యోగులు అనేవారు.

ప్రత్యేక కార్యనిర్వహణ కోసం నియమితులైన మంత్రులను మహామాత్యులు అని, రాజు సమక్షంలో పనిచేస్తూ రాజుకు సలహాలిచ్చే మంత్రులను రాజామాత్యులు అని, అధికార, అనధికార రహస్యాలను కాపాడే మంత్రులను విశ్వాసామాత్యులని పిలిచేవారు. రాష్ట్రాలు/ ఆహారాల పాలకులను అమాత్యులు అనేవారు. వస్తురూపంలో వచ్చే ఆదాయాన్ని భద్రపరిచే అధికారిని భండాగారికుడు అని, ద్రవ్యరూపంలో వచ్చే ఆదాయాన్ని భద్రపరిచే అధికారిని హేరణికుడు అని పిలిచేవారు. వీరే కాకుండా ప్రభుత్వ రికార్డులను భద్రపరిచే కార్యాలయ ఉద్యోగులుగా నిబంధనకార అక్షపటలిక (శ్రవణామాత్యులు) అనే ఉద్యోగులు ఉండేవారు. నాటి సామంత రాజ్యాల పాలకుల గురించి కార్లే, కన్ఫేరి శాసనాలు వివరిస్తున్నాయి. సామంత రాజులను మహారథి, మహాభోజక లాంటి బిరుదులతో ప్రస్తావించారు. విషయం (జిల్లా) అధిపతిని విషయపతి అని, గ్రామ అధిపతిని గ్రామిఖ/ గ్రామణి అని పిలిచేవారు. నగర

పాలనకు నిగమసభలు ఉండేవి.

ఈ నిగమసభలు ప్రముఖ వర్తక కేంద్రాలుగా పనిచేసేవి. నిగమ సభ సభ్యులైన పెద్దలను గాహపతులు అనేవారు. గ్రామాల్లో మత వ్యవహారాలు చూసే అధికారిని మహా ఆర్యక అని పిలిచేవారు. సామంత రాజ్యాల్లో శాంతి భద్రతలు కాపాడే వ్యక్తిని మహాతలవరి అనేవారు. ఆహార పాలకులైన అమాత్యులకు వంశపారంపర్య హక్కులు లేవు. వారు బదిలీ అయ్యేవారు. మ్యూకదోని శాసనంలో పేర్కొన్న గౌళిక అనే పదం నాటి భూస్వాములు, సామంత రాజ్య పాలనాధికారులను సూచిస్తుంది.

సైనిక పాలన

శాతవాహనుల సైనిక పాలన గురించి హతిగుంఫా శాసనం, అమరావతి శిల్ప ఫలకాలు, విదేశీ, దేశీయ సాహిత్యాలు వివరిస్తున్నాయి. హతిగుంఫా శాసనం నాటి చతురంగ బలగాల గురించి పేర్కొంటుంది. నాటి యుద్ధ వ్యూహ రచనను అమరావతి శిల్ప ఫలకం వివరిస్తుంది. యుద్ధసమయంలో పదాతిదళానికి పార్శ్వ భాగంలో అశ్వ, గజ దళాలు; పృష్ఠ భాగంలో ధనుష్కు దళం ఉండేవని తెలుస్తోంది. నాటి తాత్కాలిక సైనిక శిబిరాల (camps) ను స్కంధావరాలు అని, సైన్యాగారాల (కంటోన్మెంట్ల)ను కటకాలు అని పిలిచేవారు. ఖారవేలుడు శాతవాహన రాజ్యంపై దండెత్తి వచ్చి పిఠుండ నగరాన్ని ధ్వంసం చేసినట్లు హతిగుంఫా శాసనం వివరిస్తుంది.

ఆర్థిక పరిస్థితులు

శాతవాహనులు వ్యవసాయ, వాణిజ్య పరిశ్రమల రంగాలను సమపాళ్లలో వృద్ధి చేయడం ద్వారా రాజ్య ఆర్థిక సౌఖ్యవాన్ని పెంపొందించారు. నాటి ప్రజల ప్రధాన వృత్తి వ్యవసాయం. రాజ్యానికి ప్రధాన ఆదాయం భూమి శిస్తు. పంటలో 1/6వ వంతు భూమి శిస్తు (భాగ)గా వసూలు చేసేవారు. కారుకర అనే వృత్తి పన్నును వసూలు చేసేవారు.

సాంఘిక పరిస్థితులు :

వీరి కాలంలో పితృస్వామిక, ఉమ్మడి కుటుంబ వ్యవస్థ వుండేది. వీరి కాలంలోనే ఆంధ్రదేశంలో

కులవ్యవస్థ ఆవిర్భవించింది.

కులాలు, అవి సూచించే పనులు		
✘ రైతులు	-	హాళిక
✘ సాలెవారు	-	కోళిక
✘ కుమ్మరి	-	కులారులు
✘ కంసాలులు (కంచు పనిచేసేవారు)	-	కసకారులు
✘ స్వర్ణకారులు	-	సువనక
✘ నూనె తీసేవారు	-	తిలపిసకులు
✘ వడ్డంగులు	-	వధిక
✘ ధాన్యం వ్యాపారులు	-	ధమనిక
✘ సుగంధ ద్రవ్యాల తయారీ, అమ్మకం చేసేవారు	-	గధికులు
✘ శిల్పులు	-	సెలవుగధులు
✘ మేదర పనివారు	-	పసకారులు
✘ వస్తువులకు మెరుగు పెట్టేవారు	-	తెసకారులు

స్త్రీలు సతీసహగమనం, బాల్యవివాహాలు, బహుభార్యత్వం, వేశ్యావృత్తి లాంటి సాంఘిక దురాచారాలను ఎదుర్కొన్నపటికీ గౌరవస్థానాన్ని పొందిన సంఘటనలు వున్నాయి. నాగానిక, గౌతమీ బాలశ్రీ లాంటి వారు పాలకులుగా పనిచేసారు. ఆనాటి శాసనాలలో స్త్రీ ధనం గురించి పేర్కొనబడింది. అనులోమ, ప్రతిలోమ వివాహాలు అమల్లో ఉండేవి. అనులోమ వివాహం చేసుకున్న దంపతులకు జన్మించిన సంతానాన్ని ఉగ్ర సంతానం అని పిలిచేవారు.

మత పరిస్థితులు

ఆనాటి కాలంలో వైదిక, జైన, బౌద్ధ మతాలను పాటించేవారు. తొలితరం శాతవాహనులు జైన మతాన్ని అవలంబించారు. తొలి శాతవాహన చక్రవర్తి ఐన శ్రీముఖుడు జైనుడని కొరవి గోపరాజు సింహాసన ద్వాత్రంశిక రచన ద్వారా తెలుస్తుంది.

కొండా కుండనాచార్యుడు అనే జైన పండితుడు ఇతని కాలంలోనే జీవించాడు. ఇతను అనంతపురం జిల్లాలోని కొనకండ్ల వద్ద ఒక ఆశ్రమాన్ని నడిపి సమయసార అనే గ్రంథాన్ని రచించాడు. శాద్వాద తాంత్రిక సంప్రదాయం ప్రచారం చేసి శాద్వాద సింహ బిరుదు పొందాడు.

మొదటి శాతకర్ణి అశ్వమేధ, రాజసూయ యాగాలని నిర్వహించాడు.

గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి ఆగమనిలయ, ఏకబ్రాహ్మణ లాంటి బిరుదుల ధరించాడు

పద్మనంద భట్టారకుడనే మరొక జైన మతాచార్యుడు నాడు జీవించాడు. కాలసూరి ప్రబంధం అనే గ్రంథం శాతవాహనుల కాలంనాటి జైనమతాన్ని గురించి వివరిస్తుంది. ఆచార్య నాగార్జునుడు మాధ్యమిక, శూన్యవాదాలను ప్రచారం చేశాడు (బౌద్ధ మతం). శంకరుడి మాయావాదానికి మార్గదర్శి ఆచార్య నాగార్జునుడే. ఈ విధంగా శాతవాహనుల కాలంలో జైన, బౌద్ధ, వైదిక మతాలను ఆదరించి, పరమత సహనాన్ని చూపారు.

విద్య, సారస్వతాల అభివృద్ధి

శాతవాహనుల అధికార భాష ప్రాకృతం. నాడు ప్రజలు మాట్లాడేది దేశభాష. కుంతల శాతకర్ణి కాలం నుంచి సంస్కృత భాషకు ప్రాధాన్యం లభించింది. మత్స్యపురాణంను యజ్ఞశ్రీ శాతకర్ణి కాలంలో రచించారని పారిట్టర్ అనే పండితుడి అభిప్రాయం. నాటి శాసనాలు ప్రాకృత భాషలో, బ్రాహ్మీ లిపిలో ఉన్నాయి. శాతవాహనుల కాలాన్ని ప్రాకృత భాషకు స్వర్ణయుగంగా వర్ణించారు.

శాతవాహనుల కాలంలోని రచనలు	-	రచయితలు
✘ గాథాసప్తశతి (ప్రాకృత భాషలో)	-	హాలుడు
✘ బృహత్ కథ (పైశాచిక ప్రాకృత భాషలో)	-	గుణాఢ్యుడు
✘ లీలావతి (ప్రాకృత భాషలో)	-	కుతూహలుడు
✘ కాతంత్ర వ్యాకరణం (సంస్కృత భాషలో)	-	శర్వవర్మ
✘ సుహృల్లేఖ, రససిద్ధాంతం/ రసమంజరి, ప్రజ్ఞా పారమిత శాస్త్ర, ఆరోగ్యమంజరి, రత్నావళి రాజపరి కథ (సంస్కృత భాషలో)	-	ఆచార్యనాగార్జునుడు

రత్నావళి రాజపరికథ గ్రంథంలో శ్రీయోరాజ్య సిద్ధాంతాన్ని నాగార్జునుడు ప్రతిపాదించాడు. సుహృల్లేఖ గ్రంథాన్ని ప్రతి విద్యార్థి కంఠస్తం చేసేవాడని ఇత్స్యింగ్ అనే చైనా యాత్రికుడు పేర్కొన్నాడు. ఇండియన్ ఐన్ స్టిట్స్ గా, భారతీయ తర్కశాస్త్రానికి పితామహుడిగా నాగార్జునుడు పేరుగాంచాడు. వాత్సాయనకామసూత్రాలు శాతవాహనుల కాలంలోనే రాశారని చరిత్రకారుల అభిప్రాయం. ఇంకా నాటి గ్రంథాల్లో సోమదేవుడి కథాసరిత్సాగరం, బుద్ధస్వామి బృహత్ కథాశ్లోక సంగ్రహ, ప్రవరసేనుడి సేతుబంధం, జయవల్లభుడి వెజ్జలగ్గ లాంటివి ఉన్నాయి. ఆచార్య నాగార్జునుడు వేదలి అనే గ్రామానికి చెందినవాడని లంకావతార సూత్ర గ్రంథం తెలుపుతోంది. సోమదేవుడి కథాసరిత్సాగరం గ్రంథం ఆచార్య నాగార్జునుడు శాతవాహన యువరాజు చేతిలో మరణించినట్లు వివరిస్తోంది.

వాస్తు, కళారంగాల అభివృద్ధి

శాతవాహనుల కాలంలో వాస్తుశిల్పం, చిత్రలేఖనం లాంటి కళారంగాలు ఎంతో అభివృద్ధి చెందాయి. అనేక స్తూప, చైత్య, విహారాలు, గుహాలయాలు నిర్మితమయ్యాయి. బుద్ధుడి శారీరక అవశేషాలపై నిర్మించిన పొడవాటి స్తంభాన్ని స్తూపం అంటారు. స్తూపాలు మూడు రకాలు. అవి (1)

ధాతుగర్భాలు (2) ఉద్దేశిక స్థూపాలు (3) పారిభోజకాలు. బుద్ధుడి శారీరక అవశేషాలపై నిర్మించిన వాటిని ధాతుగర్భాలు అంటారు. భట్టిప్రోలు, అమరావతి, జగ్గయ్యపేట, ఘంటశాల, శాలిహుండం లాంటివి ధాతుగర్భాలు. బుద్ధుడు ఉపయోగించిన వస్తువులపై నిర్మించిన వాటిని పారిభోజకాలు అంటారు. ధాతువులు/ వస్తువులు లేకుండా నిర్మించేవి ఉద్దేశిక స్థూపాలు. లింగాలమెట్టు (విశాఖ జిల్లా), గుంటుపల్లి (పశ్చిమ గోదావరి జిల్లా) ఉద్దేశిక స్థూపాలకు ఉదాహరణ. అమరావతి స్థూపంపై బుద్ధుడి జీవితానికి చెందిన పంచ కళ్యాణాలను (జననం, మహాభినిష్క్రమణం, సంబోధి, ధర్మచక్ర పరివర్తన, మహాపరి నిర్యాణం) చిత్రించారు.

బుద్ధుడి ప్రతిమలను ఉంచి పూజించే గృహాన్ని చైత్యం అంటారు. ఆంధ్రప్రదేశ్‌లో అతి ప్రాచీన చైత్యం గుంటుపల్లి. బౌద్ధ భిక్షువుల విశ్రాంతి గృహాలను విహారాలు అంటారు. స్థూపం, చైత్యం, విహారం ఒకేచోట ఉంటే దాన్ని ఆరామం అంటారు. ఆంధ్రప్రదేశ్‌లోని ప్రసిద్ధ బౌద్ధారామం నాగార్జున కొండ. అక్కడ ఒక స్థూపం, రెండు చైత్యాలు, మూడు విహారాలు ఉన్నాయి. విశాఖపట్నం జిల్లా శంకరంలో బౌద్ధ గుహాలయాలున్నాయి. ఆంధ్రదేశంలో 40 సంఘారామాలు ఉన్నాయని హుయాన్‌త్సాంగ్ (Huyantsang) పేర్కొన్నాడు.

యజ్ఞశ్రీశాతకర్ణి నాగార్జునకొండపై తొలిపించిన ఏడు అంతస్తుల విహారంలో 1500 గదులున్నాయని పాహియాన్ పేర్కొన్నాడు. అజంతా గుహల్లోని 9, 10, 12, 13 గుహలు వీరి కాలానికి చెందినవి. 8, 12, 13 గుహలు విహారాలు కాగా, 9, 10 గుహ

చిత్రాలు. శాతవాహనుల కాలంనాటి అమరావతి శిల్పాలపై పెర్గ్లెసన్ అనే చరిత్రకారుడు పరిశోధనలు చేశాడు. 1797లో కల్నల్ మెకంజీ అనే ఆంగ్లేయుడు అమరావతి స్థూపాన్ని కనుక్కున్నాడు. ధాన్యకటకం తూర్పున వజ్రపాణి ఆలయం ఉందని హుయాన్‌త్సాంగ్ పేర్కొన్నాడు. అజంతా 10వ గుహలో ఉన్న శ్వేత గజ జాతక చిత్రం శాతవాహనుల కాలానిదే. అమరావతి శిల్పంలోనే నలగిరి ఏనుగును బుద్ధుడు శాంతింపజేస్తున్న దృశ్యం కనిపిస్తుంది. అమరావతి శిల్పం నగర జీవనాన్ని వివరించగా సాంచి, బార్సూత్ శిల్పాలు గ్రామీణ

జీవనవిధాన్ని వివరిస్తున్నాయి. స్త్రీ, పురుషులిద్దరూ జంటలుగా నాట్యం చేస్తున్న 12 దృశ్యాలు కార్లే గుహల్లో ఉన్నాయి. మెదక్ జిల్లాలోని కొండాపూర్లో శాతవాహనుల కాలంనాటి టంకశాల బయల్పడింది. బర్మాలోని ప్రోం స్తూప శిల్పాలు అమరావతి శైలిని పోలి ఉన్నాయి. జావాలోని బోరోబుదురు బౌద్ధ స్తూపం సంకరం/ లింగాలమెట్ట (విశాఖ జిల్లా) నమూనాలో నిర్మించారు. శాతవాహనుల అధికార చిహ్నం పంజా ఎత్తిన సింహం, సూర్యుడు.